

TÜRKİYE'DE SITMA MÜCADELESİNİN İŞÇİLEŞME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SÜMERBANK NAZİLLİ BASMA FABRİKASI ÖRNEĞİ

Şenol Sırma¹

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9171-3051

Öz

Türkiye'nin ilk basma fabrikası olmasının yanı sıra işçileşme deneyimlerinin yaşandığı ilk mekânlardan biri olarak karşımıza çıkan Nazilli Basma Fabrikası, 9 Ekim 1937 tarihinde bizzat Mustafa Kemal'in katılımı ile açılmıştır. Sümerbank aracılığı ile Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı çerçevesinde kurulan Fabrika'nın inşaatı 18 ay sürmüş olup yapımında Sovyet teknik personelin katkısı oldukça fazla olmuştur. İşçi sınıfı oluşumu açısından dikkat çeken fabrikanın, diğer Sümerbank fabrikalarından daha fazla sosyal ve ekonomik haklara sahip olması dikkat çekmektedir. Ancak bu hakların yanında fabrikanın bulunduğu bölgenin bataklık ve sulak olması sebebi ile bölgede çok yaygın olan sıtma hastalığı, işçileşme açısından çok büyük sorunlara sebebiyet vermiştir. Fabrikanın sürekli ve nitelikli işçi bulmakta güçlük çekmesinin temel sebeplerinden birisi sıtma hastalığıdır. Mevcut çalışma, sıtma sebebi ile işçileşmede yaşanan aksaklıklara odaklanmıştır. Çalışmanın amacı, erken Cumhuriyet dönemi emek tarihi çalışmasını farklı bir açıdan ele alarak, işçileşme deneyiminin bir başka yönüne vurgu yapmaktır. İşçileşme deneyimleri önünde yaşanan engeller sıklıkla sosyal, ekonomik ve kültürel olarak ele alınırken bu çalışmada sağlık açısından ele alınmıştır. Sıtma hastalığının işçileşme üzerinde ve Nazilli özelinde etkisi bu çalışmanın temel konusudur. Sümerbank fabrikalarının birçoğunda yaşanan bu sorunu ele alan çalışmaların sayısının az olması bu çalışmayı var eden başlıca etmendir.

Anahtar Kelimeler: İşçileşme, Sanayileşme, İşçi Sınıfı, Nitelikli İşçi, Sümerbank, Sıtma.

Atf için:

Sırma, Ş. (2022). Türkiye'de sıtma mücadelesinin işçileşme üzerindeki etkisi: Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası örneği. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 11(30), 196-216.

¹ Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Muğla, Türkiye, E-posta: senolsirma@mu.edu.tr

THE EFFECT OF MALIA FIGHTING ON WORKING IN TURKEY: THE CASE OF SUMERBANK NAZİLLİ BATHING FACTORY

Abstract

Nazilli Printing Factory, which is one of the first places where workers experience as well as being the first printing factory in Turkey, started production on October 9, 1937 and was opened with the participation of Mustafa Kemal herself. The construction of the Factory, which was established within the framework of the First Five-Year Industrialization Plan through Sümerbank, took 18 months and the Soviet technical personnel contributed significantly to its construction. It is noteworthy that the factory, which draws attention in terms of working class formation, has more social and economic rights than other Sümerbank factories. However, in addition to these rights, malaria, which is very common in the region due to the fact that the region where the factory is located is swampy and wet, has caused great problems in terms of workers. One of the main reasons why the factory has difficulty in finding permanent and qualified workers is malaria. The present study focused on the disruptions in labor due to malaria. The aim of the study is to emphasize another aspect of the laboring experience by approaching the labor history study of the Early Republican Period from a different perspective. While the obstacles in front of the working experience are often discussed in terms of social, economic and cultural, this study is also discussed in terms of health. The effect of malaria on labor and in Nazilli is the main subject of this study. The fact that the number of studies dealing with this problem experienced in many of the Sümerbank factories is low is the main factor that brought this study into existence.

Keywords: *Laborization, Industrialization, Working Class, Skilled Worker, Sümerbank, Malaria.*

GİRİŞ

Sıtma ile mücadele için kurulmuş olan sıtma komisyonunun 4 Ekim 1924 tarihli raporunda, sıtmanın ülke nüfusu açısından en önemli sorun olduğu aynı zamanda fertlerin çalışma kudretini azaltan sebeplerin başında geldiği ifade edilmiştir.

“Memleketin nüfus ihtiyacı bütün ihtiyaçların fevkindedir... Binaenaleyh Türkiye pek faal bir nüfus siyaseti takibine mecburdur. Bu hususta karşısına çıkacak olan en büyük engeller arasında sıtma birinci mevkii işgal eder... Bir yandan nüfus tenakusunun² önüne geçmeye ve nüfusu arttırmaya çalışırken, bir yandan da ferdin çalışma kudretini arttırmak nüfus siyasetinde gözetilecek pek mühim bir noktadır. Sıtma memleketimizde ferdin çalışma kudretini azaltan sebeplerin birinci sırasında gelir” (Eldem, 1999, s.13).

Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’si devralmış olduğu geri ve ilkel ekonomik yapıyı dönüştürmek için oldukça fazla alanda mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadele başlıca üç amaca hizmet etmekteydi. Bunlar: a) sanayileşme ve kalkınma, b) yeniden ulus inşa etmek, c) modern bir sermaye birikimi sağlamak ve buna bağlı olarak modern bir işgücü oluşturmak (Boratav, 2006, s.12). Bütün bu mücadeleler elbette sadece ekonomik alanda yaşanmıyor ve yine bu alana hizmet etmiyordu. Yeni kurumlar inşa etmek, bu kurumlara uygun “modern” insanı da yaratmak gerekiyordu. Bu kurumlar rejimin ideolojik yapısına uygun bir şekilde Türk ulusuna uygun, laik ve eski rejim ile de keskin bir şekilde bağlarını koparmış olacaktı. Ekonomik kurumların başında bu dönemde Ziraat Bankası’nın yeniden yapılandırılması, İş Bankası ile Sanayi ve Maadin Bankasının kurulması geliyordu. İzmir İktisat Kongresi ile başlayan bu süreç sanayi teşvik uygulamaları ve yasaları ile devam ediyordu. Nüfus sayımı ile ülkedeki nüfus hakkında bilgi toplanırken bir taraftan sanayinin yapısı hakkında bilgi edinmek için de sanayi sayımı yapılıyordu. Ekonomik kurumların yanında kültürel ve ideolojik yapılanmanın da sürdüğü bu dönemde bu doğrultuda kurumlar yaratılıyordu. Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Halkevleri bunlardan bazılarıydı.

Bütün bu gelişmelere rağmen ülkenin en büyük sorunu ise nüfusun yapısı ve sayısı idi. Ülke başlangıcından beri çok ciddi nüfus sorunları yaşayarak kurulmuştur. On yıldan fazla süren savaşlarda hem savaş alanında hem de sivil alanlarında önemli nüfus kayıpları yaşamıştır. Müslüman nüfusun özellikle 19. yüzyılın sonunda, 20. yüzyılın başında modern eğitim almış kesimleri de savaş içinde önemli kayıplar vermişti. Nicel olarak azalma ve değişime bağlı olarak nüfusun bir de sağlık açısından sorunları vardı. Sıtma, frengi ve verem ciddi olarak mücadele edilmesi gereken sorunların başında geliyordu. Bu hastalıklar yaygın bir şekilde görülmüş, gerekli ve yeterli önlemler alınmadığı için ölümlere sebebiyet vermiş ve işgücünün verimliliğini düşürerek işçilerin işyerlerini terk etmesine sebep olmuştur (Tekeli ve İlhan, 2004,

² Azalması, eksilmesi

s.108-109). Bu çalışma da işte bu gerçeklik üzerinden yola çıkarak oluşturulmuştur. Ülkenin sanayileşme ihtiyacı için gerekli olan sermaye savaşlar sebebi ile yıkıma uğramış, göçler sebebi ile de etnik değişiklik sonucu el değiştirmiş, daha önce Rum ve Ermeni tüccarların elinde olan kent ve ticaret hayatı neredeyse bitme noktasına gelmiştir. Sanayileşmek için gerekli olan sermayenin yokluğu, işgücünün niteliksiz oluşu ve teknik donanım eksikliği kalkınma adına en büyük engeller olarak görülmüştür. Sanayi ve Maadin bankasının ardından kurulan ve ikili yapı arz eden Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası kısa sürede sorunlara çözüm üretemeyince ülkenin sanayileşmesinin de temel kurumu olan Sümerbank kurulmuştur. Her iki kuruluşun yasalaşması esnasında TBMM’de büyük tepkiler ortaya çıkmış ve tartışmalar büyümüştür. Bu sebeple her iki kuruluşun ömrü kısa süreli olmuştur. Bu iki kuruluşun yerine doğabilecek sakıncaları önlemek ve daha güçlü bir kuruluş ortaya çıkarmak adına Sümerbank kurulmuştur. Devletçilik ilkesinin benimsenmesi ile birlikte ülkenin ihtiyacı olan temel malların üretimini sağlamak üzere İktisat Vekili Celal Bayar’ın hazırlamış olduğu sanayiye geliştirmeye yönelik teşvik yasaları ile birlikte hazırlanan bir kanun ile Sümerbank kurulmuştur (Akpınar, 2019, s.45).

Ekonomik, Siyasi ve Toplumsal Yaşam Açısından Erken Cumhuriyet Dönemi

19. Yüzyıl Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılığının had safhada olduğu bir dönemdir. Döneme damgasını vuran kurum ise Osmanlı ekonomisi üzerinde etkisini hissettiren Duyun-ı Umumiye’dir (Boratav, 2006, s.18). Bu dönemde imzalanan ticaret anlaşmaları, sanayinin ve tarımın özellikle de tütün tarımının ciddi bir biçimde gerilemesine sebep olmuştur. Osmanlı ekonomisi bu anlaşmalar ile Avrupa ekonomilerine tarım ürünleri satan yani hammadde ihraç eden, karşılığında ise işlenmiş madde ithal eden bir ekonomi durumundadır (Ökçün, 1984, s.9). Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı, yabancı sermaye ağırlıklı, kapitülasyonlar ve Duyun-ı Umumiye ile işlemez olan yapısı Avrupa ekonomisi ile rekabet etmesini olumsuz bir şekilde etkilemekteydi. Osmanlı ekonomisinin bağımlı olan bu yapısının yanı sıra son yüzyıla damgasını vuran uluslaşma ve ulus devlet oluşturma hareketleri devleti siyasal açıdan zor durumda bırakan başka bir sorundur. Kendi içindeki azınlıkların ve siyasal egemenliği altında tuttuğu topraklardaki değişik etnik grupların bağımsızlık hareketleri Osmanlı’nın son yüzyıldaki en büyük savaşımı olmuştur (Kazgan, 2002, s.40). Kemalist kadroların devraldıkları Osmanlı ekonomik mirasını yarı sömürgeleşmiş bir toplum yapısı olarak tanımlayan Boratav (2006) yarı sömürge niteliğinin en açık belirtisi olarak, dış borçlanmalar, Duyun-ı Umumiye, sürekli imtiyazlar arayarak ülkeye girmeye çalışan yabancı sermaye yatırımları, giderek ağırlaşan ve yaygınlaşan kapitülasyonlar halkası sonunda ülkenin önce ekonomik, sonra da büyük ölçüde askeri siyasi

alanlarda emperyalizmin denetimine girmiş olmasını göstermektedir (Boratav, 2006, s.21).

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlar, kültürel ve ekonomik açıdan geri buldukları toplumu dönüştürmek için Batılı hukuki, toplumsal ve ekonomik kurumlardan ilham alarak topyekûn bir ulus inşa sürecine girdiler. Bu projenin merkezinde kuşkusuz sekülerleşme bulunmaktaydı ve Osmanlı toplumsal düzeni ile de kopuşu ifade ediyordu (Buğra ve Savaşkan, 2015, s.58-59). Halifeliğin kaldırılması, Cumhuriyet'in ilan edilmesi kadar; ekonomik açıdan yeni ve milli ekonomik kurumların yaratılması da yine bu kopuşa hizmet diyordu. Sanayi yatırımlarına, siyasal olarak yaşanan değişimlerin sürekliliği ile ekonomik ve sosyal kalkınma hedefine ulaşmak için olmazsa olmaz bir çağdaşlaşma projesi olarak yaklaşılmıştır. Zira devlet sadece ekonomiyi canlandırmak için Anadolu'nun ücra köşelerine fabrikalar açmamış, bu işi en başından beri başlatmış olduğu çağdaşlaşma projesinin bir parçası olarak görmüştür (Asiliskender, 2009, s.154). Dönemin başlangıcı ve dönem boyunca uygulanan politikaların ilk ve en önemli adımının atıldığı olay ise İzmir İktisat Kongresi'dir. Kongre'de alınan kararlar ve uygulanmak istenen iktisat politikaları Türkiye'de ilk sermaye birikiminin niteliğine dair de ipucu vermektedir. Kongrede ulusal bütünleşmenin egemen, ekonomide ise ulusalcılık fikrinin belirleyici olduğu söylenebilir. Daha sonra görülebileceği üzere kongre kararlarında geleceğin ekonomisinde yegâne öge Türk'tür. Başka bir ifade ile kongre savaş ve sonrasında vurgulamış olduğu etnik vurguyu ekonomik alanda da somutlaştırmak istemiştir (Kepenek ve Yentürk, 2000, s.32).

1923 yılında genç Cumhuriyet toprakları üzerinde yaşayan nüfusu bir bütünlük içerisinde ele alacak sayım, kayıt ya da araştırma verisine sahip değildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan düzenli ve karşılaştırılabilir bir nüfus kayıt sistemi bulunmamaktaydı, buna ek olarak uzun yıllar süren savaşların demografik süreçler üzerindeki etkisi eklendiğinde, nüfusun büyüklüğü ve yapısına dair bilinmezliğin boyutu artmaktaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun uluslararası kriterlere uygun olarak sayılması, yeni rejimin mevcut insan kaynaklarını değerlendirebilmesi için son derece önemliydi. 28 Eylül 1927'de gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı, hem süregelen modernleşmenin hem de nüfus büyüklüğüne dayanan gücün bir göstergesiydi (Tamer ve Bozbeyoğlu, 2004, s.73). İlk Nüfus sayımı, 28 Ekim 1927 tarihinde gerçekleştirilmiştir. O yıl sadece nüfus sayımı yapılmamış, aynı zamanda tarım ve sanayi sayımı da yapılmıştır. 1927 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye'nin nüfusu 13 milyon 648 bin 270 kişidir (Taner ve Bozbeyoğlu, 2004, s.82). Bu nüfusun yarsından fazlası % 51,8'i kadın geri kalanı erkektir. Ayrıca Türkiye'de 1927 yılı itibarıyla 63 il, 328 ilçe ve 699 bucak bulunmaktadır. Nüfusu 100 bin üzeri olan sadece iki il vardır, İzmir ve İstanbul (Şahinkaya, 2019, s.182). Sayımda kullanılan terimle meslekli olarak ifade edilen işgücü ise 5.351.2015'tir. Bu sayım genç Cumhuriyet'in ulusal varlığını pekiştirmek, ülkede hâkimiyetin sağlandığını, bir dönemin geride kaldığını ve son olarak Türk ulusunun sayısal olarak çok olduğuna vurgu yapması açısından da

önemlidir. Ulus inşası, yeni kültürel, sosyal ve ekonomik kurumların oluşturulması ile birlikte tamamlanmıştır. Sanayiye teşvik edici düzenlemeler, fabrikaların Anadolu’nun en ücra noktalarına kurulması, ulusal birlik oluşturması açısından yeni hukuksal düzenlemeler ile ülkenin yeniden inşa süreci tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu inşa sürecinin kuşkusuz en önemli kurumu Sümerbank’tır. Sümerbank, sadece bir banka değil, yeni rejimin ilkelerinin ve hedeflerinin benimsenmesi açısından âdete bir mihenk taşıdır.

Sümerbank ve Toplumsal İnşa

Türkiye’nin sanayileşme ve ekonomik olarak kalkınmasında önemli bir aktör olarak yer alacak olan Sümerbank’ın kuruluş yarasında devletin sanayileşme ve iktisadi kalkınma planı açık bir biçimde ifade edilmiş olup Banka’ya ülkenin kalkınması açısından önemli görevler yüklenmiştir. Yasa ile birlikte sanayinin sürekli gelişmesi için gerekli olan nitelikli işgücünün yetiştirilmesinden, devlet desteği ile kurulacak olan sanayi kuruluşlarının projelerinin çizilmesine, kurulacak olan yeni kuruluşlara kredi verilmesi ve ülkenin sanayi hedeflerinin belirlenmesine kadar birçok görev Sümerbank’a verilmiştir (Erdoğan ve Kapıcı, 2018, s.88). Bütün bu kamusal misyon ve hedefler işletmelerin ve başta da Sümerbank’ın pragmatik bir temele dayanmakla birlikte ulus devlet politikasının önemli bir unsuru olduklarını da kanıtlamaktadırlar (Tuna, 2009, s.93). Nitekim Sümerbank bu görevleri yerine getirerek sadece sanayileşmeyi hedeflememiş, daha önce de belirtildiği üzere farklı toplumsal kesimlerin bir ulus devlet çatısı altında birlikte yaşama tecrübesi kazanmasına katkı yapmıştır. Bu katkının en kıymetli unsuru ise, hitap ettiği geniş coğrafyada, hiç de kısa olmayan belli bir dönem boyunca etki sağladığı sınıfsal bütünleşme ve yakınlaştırma olmuştur. Zira herkesin evinde bir Sümerbank basmasının olduğu, ayakkabıların giyildiği, porselenlerinin her evde sofraları süslediği uzunca bir dönem yaşanmıştır (Turkay, 2018). Sümerbank sadece sanayileşme alanında değil kurmuş olduğu fabrikalar ve işletmeler vasıtası ve sosyal ve kültürel imkânlarla Cumhuriyet’in ilk yıllarında toplumsal modernleşme amacına da katkısı olmuştur. Sümerbank’a ait tesislerde çalışanlar için yapılmış olan tiyatro, konut, kütüphane ve spor alanları gibi sosyal olanaklar Sümerbank’ı çağdaş birer yaşam merkezlerine dönüştürmüştür (Erdoğan ve Kapıcı, s.89). Bu olanakların ortaya çıkmasında her ne kadar çağdaş bir toplum yaratma düşüncesi yer almış olsa da özellikle Sovyet heyetinin ülke içinde gezileri ve raporları da etkili olmuştur denilebilir. Nitekim fabrikaların yerlerinin seçiminde Sovyet heyetinin bu raporlarının etkisi oldukça fazla olmuştur. Anadolu’nun ücra kasabalarında ve ilçelerinde üretime geçen bu fabrikalar zamanla yöre halkının temel geçim kaynağı olmakla kalmamış, yörenin sosyo-kültürel hayatının canlanması ve bir bakıma da sekülerleşmesi açısından ciddi etkilerinin de olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Söz konusu sekülerleşme ve çağdaş bir toplum yaratma hedefi Cumhuriyet kadrolarının temel hedeflerinden birisi olmuştur.

Sümerbank, katı bir devletçilik girişimi olarak görünse de aslında özel girişime olan katkısı da küçümsenmeyecek düzeydedir. Çünkü yetiştirmiş olduğu insan gücü sayesinde özel sermayenin ihtiyacını gidermiş, bir taraftan özel girişime cesaret verirken diğer taraftan onları daha geniş bir alan sevk etmiş ve özel sektörün girişim imkanlarını arttırmıştır (Özelmas, 1963, s.115-116). Kurulduğu şehir ve kasabalarda istihdam olanağı yaratan Sümerbank beraberinde lojman ve sosyal tesisler de inşa etmiştir. Sümerbank'ın fabrikalarının kurulduğu yerlerde ilk kapalı toplantı salonları bu fabrikaların bünyesinde kurulmuş, düğün ve bayram merasimleri uzun yıllar boyu bu salonlarda tertiplenmiş, sinema filmleri, tiyatro gösterimleri ve konserlerde yine bu salonlarda düzenlenmiştir. Fabrikaların soğutma havuzları yazları yüzme havuzu olarak halkın hizmetine açılmış olup bunlar Sümerbank'ın yalnızca üretici, yatırımcı bir sanayi işletmesi olmaktan çıkarıp halkın malı olan bu kurumu yine halka mal etmiştir (Koraltürk, 1996, s.179). Birçok yerde bir fabrika koca bir şehir doğurmuştur. Nitekim Nazilli Basma Fabrikası buna en iyi örnektir. Kurulduğunda merkez nüfusu sadece 12 bin olan ilçenin nüfusu fabrikanın kuruluşu ile hızla artmış, bugün 100 binin üzerine çıkmıştır. Fabrikalar, yörelerinde okullar kurmuş veya kurulmasına yardımcı olmuş; halkın ihtiyacı olan gaz yağı, şeker ve yağ gibi zor bulunan maddeleri de uygun fiyata temin etmiş ve halkın temel zorunlu ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bunların yanında çoğu yerde halk; tiyatro, sinema ve kültür olanaklarına ilk olarak bu fabrikalar sayesinde ulaşmıştır. İlk kütüphaneler, ilk hastaneler, ilk düzenli yollar hep Sümerbank fabrikaları sayesinde kurulmuştur. Yine Nazilli örneğinde olduğu gibi Sümerspor takımı ve bu takımın atletizm, voleybol, futbol, basketbol ve bisiklet takımları ve sahaları mevcuttu (Kiper, 2006, s.48).

Sıtma Mücadelesi Açısından Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet yönetimi toplum sağlığını koruma konusunda kararlılık göstererek, sistemli bir çalışma ile ülkede hastalıklar ile mücadele içerisine girmiştir. Hastalıklar konusunda toplum bilinçlendirilmeye çalışılmış, halk sağlığını ilgilendiren kanunlar çıkarılmış ve propagandalar yapılmıştır³. Türkiye işçi sınıfının oluşumuna yol açan ve sanayinin ücretli emek gereksinimini karşılayan kaynaklar, kuraklık, kıtlık, siyasal baskı, ekonomik bunalım ve mülksüzleşme gibi topraktan koparak göç eden köylüler, kapitalist dünyanın malları ile rekabet edemeyip üretim araçlarını kaybetmiş olan zanaatkârlardır (Ak-kaya, 2010, s.52). Kuruluş yıllarının ilk dönemlerinde yaşanan kuraklık ve salgın hastalıklar gibi temel sorunlar ülkenin anlamlı ve nitelikli bir ekonomi

³ *Ulus 1935, 13 İkteşrin, 6. Ulus gazetesinde özellikle sıtma hastalığı konusunda çok yaygın haberlere rastlamak mümkündür.*

politikası oluşturmasında da aksaklıklara sebebiyet vermiş, ülkenin ihtiyacı olan nitelikli insan gücü bu hasatlıklar, kuraklık ve kıtlık gibi sorunlar sebebiyle yeterince oluşamamıştır. Bu hastalıkların başında ise sıtma gelmiştir. Sıtma ile mücadele yeni rejim ile başka bir seyir izlemiş, ülkenin sanayileşmesi ve modernleşmesi açısından ayrı bir önem arz etmiştir. Yeni rejim için aynı zamanda bir aydınlanma sorunu olan hastalıklar ile mücadele ciddi bir emek ve bütçeye mal olmuştur. Yeni rejim bir yandan kurumsal inşa sürecine girerken bir yandan ise hastalıklar ile mücadeleye girmiştir. Ancak bu dönem kendisinden önceki dönemlerden oldukça farklı bir içeriğe sahiptir.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte daha önceki dönemlerden farklı olarak sıtma ile mücadele konusu daha bir ciddiyetle ele alınmaya çalışılmış ve bu konuda kanun ve çalışma yönetmelikleri çıkarılmaya başlanmıştır. 1924’te İstanbul Bakteriyoloji hanesinde bir kurs tertip edilerek burada yetiştirilen elemanlarla Sıhhat Vekâleti; ilk önce Ankara, Afyon ve Adana mıntıkalarında birer mücadele merkezi açmak suretiyle faaliyete başlanmış, Türkiye’de sıtma ile savaşın esasları ise 13 Mayıs 1926’da kabul edilen 839 sayılı kanunla ortaya konmuştur. Kanuna göre mücadele üç temel alanda yürütülmeliydi; kanlarında parazit bulunan hastaları tedavi etmek, sıtmalı hastaları sıtmayı yaymamaları için sıtma mikrobu taşıyan anofellerden uzak tutmak, anofellerin üremelerine mani olmak ve bataklıkları kurutmak (Aksu, 1943, s.26). Sıtma, Genç Cumhuriyet’in en çok uğraştığı sorunların başında gelmiştir. Bu dönemde sıtma ile yoğun bir mücadeleye girilmiştir. Bir taraftan şehir ve köyleri tehdit eden sıtma ile mücadele edecek kurumlar oluşturulup, yasal düzenlemeler yapılırken, bir taraftan da halka ücretsiz kinin dağıtılmıştır. Bataklıklar kurutulup halkın sıtma konusunda bilinçlenmesi sağlanmıştır. Hastalıkla mücadele için yurtdışından uzmanlar getirilmiş ve ülkedeki mevcut sosyal yardım kuruluşları sıtma savaşına katılmışlardır (Güneş,2017, s.535). Yasal düzenlemeler, sıtma ile mücadelede kurumsallaşma, teknik donanım ve personel yetersizliği, sağlık ekipmanları ile bu bilgiye sahip sağlık personelinin yetersizliği sorunu zorlaştıran etmenlerin başında gelmiştir. Ayrıca sıtma ile mücadele kapsamında gerekli olan kinin alınması da ekonomik imkanların yetersizliği sebebi ile yine sorun oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı arifesinde sorunun daha çok ekonomik yönü ön plana çıkıyor, savaş ekonomisine geçen ülkede sıtma ile mücadelenin en önemli sorunu ekonomik yetersizlikler olarak görülmüştür (Süvey, 1953, s.13). Ayrıca sıtmaya sebep olan faktörlerin henüz tam olarak bilinmemesi, sıtma hakkında yeterli bilginin olmaması, hastalığın yaygınlaşması her gün yüzlerce insanın hastalığa yakalanması gibi sorunlara sebebiyet vermiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında, en önemli sağlık sorunlarından biri olarak görülen sıtma salgınları çok sayıda hastalanmaya ve ölüme yol açmıştır. İnşili ve çıkışlı bir görünüm sunmasına karşın zaman içinde ölüm olayları neredeyse kaybolmuş, hasta sayısı bir hayli azalmış, halk sağlığı açısından toplum

genelini rahatsız eden bir hastalık olmaktan çıkmıştır. Ancak yine de bazı bölgelerde bunu bugün kolayca söylemek pek olanaklı görünmemektedir. Özellikle, tarihsel olarak ülkemizin sıtma bölgeleri olarak bilinen iller⁴ çerçevesinde, halk sağlığı açısından sıtmanın potansiyel bir tehlike olarak varlığını koruduğunu göstermektedir (Aydın, 1998, s.23). 1923-1924 yıllarında Türkiye’de bir sıtma epidemisi⁵ yaşanmıştır. Bu epidemiyeye dair yapılan bir gözlemede

“Hastalık 1924’te bir defa daha şiddet ve vüsat iktisab etti, az zamanda köylüleri tarlalarında, yollar üzerinde sererek oraklarını, harmanlarını yüz üstü bıraktılar, kasabalarda şehirlerde fakir zengin bütün halkı zebun etti. Hatta yer yer mektep dersanelerini hastane koşulları haline ifrağa mecburiyet hâsıl oldu. Hemen her safhada faaliyetin birden felce uğrayiverişi mühlik ihtilatlar ve manasının bütün şiddeti ile yıldırım çarpmışçasına geliveren ölümü ile her taraftan umumi bir korku ve telaş uyandırdı. Cılız ve toprak benizli şiş karınlarını taşımaktan aciz çocuklar ve gençlerin sefil ve perişan manzaraları vicdanları sızlattıktan başka tam bir iman sahibi olmayanlarda memleketin istikbali için beslenen güzel ümitleri de kıracak bir şeamet arz etmeye başladı.” (Aksu, 1943, s.10) diye anlatılmaktadır.

Cumhuriyet Döneminde sıtma hastalığına dair ilk ciddi çalışma 1924 yılında gerçekleştirilmiştir. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti Vilayet Sıhhiye Müdüriyetlerinin raporlarına dayanarak sıtma alanlarını ve bataklıkları gösteren 1:1.000.000 ölçekli bir harita hazırlanmıştır. Bu haritada büyük sıtmalı alanları ve bu alanlardaki tıbbi istatistiklere göre Büyük Menderes deltasında büyük bataklık alanlar olduğu tespit edilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2004, s.125). 1925 yılında Birinci Milli Tıp Kongresine sunulan Türkiye’de sıtmanın coğrafyası raporunda bu coğrafyanın yedi farklı tipte su birikintisi yaptığı tespit edilmiştir (Ünalın, 1946, s.109). Bunlardan birincisi nehirlerin ve göllerin karların erimesi ve yağmurlarla taşarak çevresindeki alçak arazileri doldurması, ikincisi nehir yataklarının sahillerde dolmasıyla nehir deltaalarında geride oluşan sürekli bataklıklardır. Buna en iyi örnek Kızılırmak ve Menderesin denize döküldüğü yerlerdir. Üçüncüsü büyük nehirlerin yataklarının yanındaki alçak arazilerde dağ eteklerinde kaynayan suların getirdiği sürekli bataklıklardır. Söke ve Domance’de olduğu gibi. Dördüncüsü ise eski nehir yataklarında biriken sulardır. Bunlar sürekli birikintiler olup en iyi örnekler Büyük ve Küçük Menderes nehirlerinin yataklarıdır. Beşincisi etrafı dağlarla çevrili olan geçirimsiz topraklarda yer altı sularının yüzeye çıkması sonucu oluşan bataklıklar olup Ankara’da istasyon ile şehir arasında kalan alan ve Sincan’da görülen bataklık en iyi örnektir. Dağ sıraları ile deniz arasındaki alçak arazideki sürekli bataklıklar altıncısı ve son olarak yedincisi ise

⁴ Afyon, Amasya, Aydın, Burdur, Bursa, Çanakkale, Malatya, Mardin, Muğla bu illerden bazılarıdır.

⁵ Eğer sıtma ülke içerisinde salgın bir hastalık halinde ise buna epidemiyeye denilmektedir. Epidemiler birkaç ülkeyi kapsıyor ise buna da pandemi denilmektedir.

insan faaliyetlerinin oluşturduğu pirinç tarımı, değirmenlere su vermek için şişirilen suların ve hendeklerin yarattığı birikintiler ile köylerde hayvan sulamak için oluşturulan su toplama yerleridir (Tekeli ve İlkin, 2004, s.124-125).

Sıtma hastalığı, bir sağlık sorunu olmasının yanında, aynı zamanda Cumhuriyet kadroları açısından bir aydınlanma sorunudur. Nitekim daha önce-leri sıtma ile mücadelede geleneksel ve dini çözümlere başvuran halkın, bunun yerine tıbbın ve bilimsel yöntemlerle mücadelenin önemini anlaması Kemalizm’in aydınlanmacı bakış açısı ile de uyuşmaktadır. Bunun yanında sıtma hastalığı ile mücadele aynı zamanda bir nüfus sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sağlıklı, dinç ve sağlam Türk bireylerin ve sanayi için gerekli olan güçlü Türk işçisinin yetişmesi açısından da ayrı bir önem kazanmaktadır. “Türk güçlü olur, çalışkan olur”, her şeyden önce sağlam olur ifadelerinde vücut bulan mücadele bu yönü ile de milli bir unsur içermektedir. Kısacası sıtma hastalığı ile mücadele yeni ulus inşası için de biyopolitik açıdan önem arz etmektedir. Beden terbiye kurulunun oluşturulması, güçlü, kaslı ve sağlam Türk erkeği vurgusu ile de örtüşen uygulamalar sıtma mücadelesi ile de uyum içerisindedir. Sıtmaya verilen bu önceliğin nedeninin sıtma komisyonu tarafından 5 Ekim 1924 tarihinde yayınlanan sıtma raporunda görmekteyiz. Rapor: “Memleketin nüfus ihtiyacı bütün ihtiyaçlarının fevkindedir. Binaenaleyh Türkiye pek faal bir nüfus siyaseti takibine mecburdur. Bu hususta karşısına çıkacak en büyük engeller arasında sıtma birinci mevkii işgal eder.” (Süeyev, 1953, s.44).

Hazırlanan yasalar ile sıtma mücadelesinde görev alacakların listeleri, mücadele araçları, hangi yöntemin kullanılacağı da ayrıca belirtilmiştir. Sıtma ile mücadelede genel olarak yasal düzenlemelerin ardından uygulamaya geçilmiştir. 1933 yılında ‘Sıtma mücadele teşkilatında kullanılan ve mevcudu azaldığından 100 bin lira kıymetinden 3 bin kilosunun hemen tedarikine lüzum hasıl olan kininin yalnız Manheim’de Zimmer Fabrikasında ve ticareti öteden beri sindikanın elinde olması ve bu sebeple tedarikine imkân olunmaması sebebi ile Hilal-ı Ahmer cemiyeti vasıtası ile ve takasa ve kontenjana bakmadan satın alınmasına izin verilmesi’⁶ uygulamalar açısından karşımıza çıkan ilk belgedir. Ayrıca; ‘1934 yılında Macar tebaasından olup evvelce umum sıtma mücadelesi mühendisliğinde istihdam edilen ve kendisinden istifade edilen Kovaç’ın 150 kuruş yevmiye ile görevlendirilmesi ve sıtma mücadelesi komisyonunda fen memurluğunda çalıştırılmasına izin verilmesi’⁷ mücadele de başvurulan yöntemler arasındadır. Cumhuriyet kadroları sıklıkla yabancı uzmanlardan faydalanmıştır. Başta Sovyet uzmanlar

⁶ 030.18.01.02.-33.10.04 Numaralı ve 20.02.1933 tarihli belgede kininin satın alınmasına dair Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü yazısı ve belgesi

⁷ 030.18.01.02.-48.62.14 Numaralı ve 19.09.1934 tarihli belge ve ekleri

olmak üzere İsveçli ve Alman teknik personel ve uzman ekiplerden neredeyse her alanda destek talep edilmiştir. Fabrikaların yapımında Sovyet ekipler, fabrikaların muhasebe işlemlerinde ise Alman ekipler daha fazla yardım etmişlerdir. Sıtma mücadelesinde ise Macar uzmanlardan faydalanılmıştır. Yine benzer bir şekilde piyasadan mazot alınması, 53 ilin sıtma ile olağanüstü savaşın yapılacağı bölgeler olarak tespiti ve son olarak sıtma ile mücadelede kazanılan başarılar sonucu illerin valisinin takdir edilmesi bu mücadelede Erken Cumhuriyet Dönemi kadrolarının başvurdukları yöntemler arasındadır.

1936 yılında kabul edilen 3030 sayılı Çeltik Ekimi Kanunu'na göre; işveren işçiler için sıtma mücadele heyetlerinin ve hükümet tabiplerinin ön gördüğü sağlık önlemlerini almakla, usulüne göre kinin dağıtmakla yükümlü tutulmuştur. İşçilerin güneş doğmadan çeltiklerde çalışmaya başlatılması yasaklanmış, iş bitiminin mutlaka gün batımından bir saat önce olması koşulu getirilmiştir. İşçilerin, tarlalardan, kesik sulama yapılan yerlerde elli, kesik sulama kesik sulama yapılmayan yerlerde üç bin metre yakında açık havada yatırılması yasaklanmıştır. Bu başarılmazsa işçilerin yerden bir metre yükseklikte yapılacak camları ve kapıları tel kaplı barakalarda cebinlik yataklarda yatırılması koşulu getirilmiştir. Bunlara uymayanlara ise para ve çeltik ekim yasağı getirilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2004, s.141-143). Sıtma ile mücadelede yasal düzenlemelerin yanı sıra bataklıkların kurutulması da uygulanmıştır. Bütün ekonomik zorluklara rağmen bu işlere bütçe ayrılmış ve harcama yetkisi verilmiştir. Ayrıca yine bu mücadele kapsamında halka ücretsiz kinin dağıtılması için yasa çıkarılarak kinin dağıtımına başlanmıştır. Sıtma ilacının yurtdışından getirilmesi için izin çıkarılmış, ithalatı serbest hale getiren yasal düzenlemeler oluşturulmuştur. Bu dönemde bataklıklar ve su birikintilerinin sıtma yapmasını önlemek için alınan önlemler çeşitlendirilmeye başlanmıştır. Yasal düzenlemeler ve bataklıkların kurutulması dışında okaliptüs ormanlarının oluşturulmasına başlanmıştır. Okaliptüs ağacının temel özelliği yapraklarının hızla su buharlaştırması dolayısıyla bataklıkların kurutulmasında yararlı olmasıdır⁸. Bu sebeple okaliptüs sıtma mücadele-

⁸ *Yaygın bir hikâye olan Gökova okaliptüs ağaçlarının hikâyesini ilginç olması açısından paylaşmak istedik.1938 senesinde Gökova halkı ve muhtarın el ele vermesiyle dikilmiş bu ağaçlar. O yıllarda bataklık olan bölgede fazlaca sivrisinek bulunması sebebiyle sıtma salgını baş göstermiş. Köylüleri canından bezdiren sıtma birçok can kaybına neden olmuş. Muhtarın 7 tane kız çocuğundan 4'ü sıtma nedeniyle hayatını kaybetmiş. Son çocuğu erkek olunca muhtar, oğlunun şerefine köy halkına bir söz vermiş; bu bataklığı kurutup sıtma hastalığına bir son verecekmış. Muhtar köylülerle birlikte bu durumu valiye anlatmış lakin ağacı bulmak öyle kolay değilmiş. Yörede yaşayan bir yazarın devreye girmesiyle Avustralya'dan yüzlerce okaliptüs fidanı getirtilmiş. Ağaçlar büyüdükçe bataklık kurumuş ve sivrisineklerin kökü kazanmış.*

sinde kullanılan araçlardan biri haline gelmiştir. Son olarak sıtma ile mücadelede balıkların larvasit⁹ olarak kullanılması yoluna gidilmiştir. Balıkların da sıtma savaşında kullanılması özellikle nehir ve göl kenarları yerleşimlerinde kullanılmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası

Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Genç Cumhuriyet’in Birinci Beş Yıllık Planı’nın ilk önemli eseridir. Sümerbank’ın kurmuş olduğu ilk basma fabrikasıdır. Devlet eliyle kurulmuş olan fabrika Türk-Sovyet ortak yapımıdır. Makinelerin ve teçhizatın birçoğu Sovyetler Birliği’nden narenciye karşılığı alınmıştır. Fabrika kuruluşundaki işçi açığını kapatmak için 120 Sovyet teknik personel ve mühendis istihdam etmiştir (Güçlü, 2015, s.17). Fabrikanın temeli 1935 yılında atılmış ve bizzat Atatürk tarafından 9 Ekim 1937 tarihinde hizmete açılmıştır. Açılış töreninde Sümerbank Genel Müdürü tarafından Atatürk’e fabrikanın altın bir anahtarı takdim edilmiştir (Akpınar, 2019, s.59). Fabrika çevirici gücünü kendi termik santralinden elde etmiş, 28.236 iğ¹⁰ ve 768 tezgahla yılda 6750 saat çalışma esası üzerinden 68.980 ton ve 23 milyon metre basma üretecek bir kapasiteye sahip olmuştur (Toprak, 1988, s.40). 1963 yılında 2557 işçi 153 memur istihdam eden fabrika 1972 yılında 1817 işçi 116 memur istihdam etmekteydi. Başlıca üretim tipleri arasında halk tipi ince basma ve pazen bulunmaktaydı. Fabrikada döküntülerden yararlanmak ve bunlardan iplik üretmek adına Romanya’dan getirilen ve 612 iğe sahip olan bir telef tesisatı kurulmuştur. 1943 yılında faaliyete alınan bu ünite günde 22,5 saat çalışma ile yılda 540 ton iplik üretecek bir kapasite yaratılmıştı. Fabrikaya ait sosyal tesislerde 700 kişilik bir sinema salonu bulunmaktaydı. İşçi ve memurlar için vazife evleri, kreşler, futbol sahası, futbol takımı bulunmaktaydı. 1956 yılında İzmir Basma Sanayi Müessesine bağlanan fabrika 1960 yılında yapılan bir değişiklik ile birlikte tekrardan ayrı bir müessese haline getirilmiştir. Nazilli Basma Fabrikası, 2002 yılında Adnan Menderes Üniversitesi’ne devredildi. Üniversite fabrikayı 30 aylığına özel bir şirkete devretti. Halen Üniversite’de olan fabrika tesisleri atıl bir durumda olup Üniversitenin Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu’na kampüs görevi görmektedir (Güçlü,2015, s.75). Aslında Nazilli Basma Fabrikası modern bir fab-

⁹ Larvaların kalıcı bir şekilde yok edilmesi için ‘‘Larvasit’’ adı verilen bir ilaçlama yöntemi kullanılır. Larvasit adı verilen ilaçlama yöntemi, sivrisinek ve karasinek larvalarını, henüz olgunluğa ermeden yok eder ve mevcut uçkun haldeki karasinek ve sivrisineklerin üremesi engellenir.

¹⁰ İplik fabrikalarında yün, pamuk ve ipekten iplik üretmek için kullanılan ucu sivri iğne benzeri araç

rika görünümü ile o dönemin belki de dünyadaki en iyi düşünülmüş içeri-
sinde bir hayatın var olduğu kampüs şeklinde tasarlanmış fabrikalarından
biriydi.

Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası ve Sıtma Mücadelesi

Nazilli’de salgın hastalıklar oldukça yaygın bir şekilde geçmiş dönemlerden
beri görülmüştür¹¹. Bu salgınların başında ise sıtma salgını gelmektedir. Ba-
kırımsız, kontrolsüz ve serbest bırakılan Büyük Menderes ve kollarının yarat-
mış oldukları bataklıklar Nazilli kazasını bir sıtma yatağı haline getirmiştir
(Tekin, 1997, s.45). 1930’lu yıllarda Nazilli’nin 63 köyünde sıtma yaygın bir
şekilde görülmüştür. Sıtma ile mücadelede en büyük sorun ise Nazilli’nin mo-
dern bir hastanesinin olmamasıdır. Geleneksel yöntemler ile tedavi sürse de
ağır olan hastalar fabrika hastanesine veya Aydın hastanelerine gönderili-
yordu. Mevcut çalışma açısından sıtma hastalığı ile mücadelenin yanında fab-
rika işçilerinin sıtma sonucu fabrikadan ayrılması, hastalığı çok ağır geçir-
mesi ve son olarak hastalık sebebi ölmesi önem arz etmektedir. Nitekim Ay-
dın ili içerisinde 1931-1939 yılları arasında sıtmadan ölen sayısı 191’dir (Te-
kin, 1997, s.45). Umumi Murakebe Heyeti Raporunda; “Sıtma ve işçisizlik yü-
zünden tam randımanla çalışmayan Nazilli dokuma kısmından tezgâh ayır-
mak ve bu suretle mevcut işçi ile Nazilli’de kalacak tezgahların mesai saatini
arttırmak ve boş kısımlarını da İzmir’de çalıştırarak üretimi arttırmak ama-
cında olunmaktadır.”¹² denilmektedir. Sıtma sebebi ile fabrikanın tam kapa-
site çalışmadığı bu sebeple mevcut tezgahlarda çalışanların mesailerini art-
tırmak veya İzmir’deki fabrikaya nakil ettirmek gibi çözüm yollarına başvuru-
lmuştur.

CHP’nin 1947 yılı ziyaretleri¹³ esnasında çalışma komisyonu üyeleri tar-
fından ülke içerisinde tutmuş olduğu raporlarda sıtma ile ilgili önemli bilgiler
yer almaktadır. Gerek özel sektör gerekse kamuya ait fabrikalarda yapılan
incelemelere bağlı oluşturulan bu raporlarda Nazilli Fabrikasına da yer veril-
miştir.

¹¹ Sıtma, tifo, veba, kuşpalazı, çiçek hastalığı, donk gibi salgın hastalıklar oldukça yoğun bir biçimde Nazilli ve bölgesinde yaşanmıştır.

¹² 1942 Yılı Umumi Murakebe Heyeti Raporu

¹³ B.C.A. 490.01.728.495.5 Sayı ve 30.12.1947 Tarihli Arşivo Fon Numaralı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi Fonu:

TBMM’nin 8. Devresi birinci yaz tatilinde Çalışma Komisyonu üyeliğinde bazı vekiller: Türk işçisinin yaşayışını işyerlerinde görmenin, sağlık, sosyal ve endüstriyel durumlarını incelemenin her yönden faydalı olacağını düşünerek özel bir gezi tertiplenmişlerdir. Bu gezide Prof. Bedii Ziya ile Çalışma Bakanlığı İş ve İşçi Bulma Genel Müdürü Necati Topçuoğlu’da Bakanlık adına; Komisyon dışı katılanlar bulunmuşlardır. Gezide bulunan milletvekilleri; Çalışma Komisyonu üyelerinden Denizli Milletvekili Hulusi Oral, Burdur Milletvekili Şerif Korkut, Zonguldak Milletvekilleri Naim Kromer, İsmail Ergene, Sabri Koçer, İstanbul Milletvekili Ali Ruza Arı, ile Milli Eğitim Komisyonu üyelerinden Hasene Ilgaz (Çorum) ve Balıkesir Milletvekili Eminüddin Çeliköz. Uğranılan Yerler: Karabük, Zonguldak, İstanbul, Hereke, İzmit, Gemlik, Bursa, İzmir, Nazilli. Bazı bölgelerde gezilere iştirak eden ve edemeyen arkadaşlar olmuştur şöyle ki; Karabük ve Zonguldak gezi ve incelemelerinde yukarıda adları yazılanların hepsi katılmışlardır. Nazilli tetkikatını Hulusi Oral ile Şerif Korkut yapmışlardır. Gezi 15.07.1947 tarihinde Ankara’da başlamış, 12.09.1947 tarihinde Nazilli’de bitmiştir.

Çalışma Komisyonu üyesi Burdur Milletvekili Dr. M. Şerif Korkut tarafından 25.09.1947 tarihinde Ege Bölgesi’ndeki fabrika ve işyerlerinin denetimi için yazılan bu raporda sıtmanın fabrikada ve bölgede büyük bir sorun olduğu dile getirilmektedir.

“Geçmiş senelerde sıtma fabrikayı çalışamaz hale getirmek üzere iken kısmen fabrikanın Isparta’ya taşınması mevzu bahis olmuş. Niçin Denizli değil niçin Burdur değil de Isparta. Cevaben şahıs tesirlerinden bahis edildi. Geçen sene fabrika tarafında kanallar açılmasıyla sıtma hemen yok dereceye inmiş. Bu sene bu kanallar temizleme ihmaline uğradığı için kuraklığın yardımına rağmen sıtma geçen seneye nispetle çok fazla. Milyonlara mal olan Nazilli fabrikasının bu fakir milletin bütçesinden yapılan yardımlarla kurulan bu fabrikada daha yakın seneler evvel yerini bile değiştirmeye saik olacak derecede sıtma vahametiyile karşı karşıya gelmiş olmasından ders alınmış ve sıtma felaketine karşı fabrika mütehasıs heyeti sıhhiye reisinin raporlarını ne fabrika müdürü ne Nazilli Belediyesi ne de sıtma mücadele tabibini harekete getirmemiştir. Bu çok vicdan azabı veren hadise karşısında insan elem duymaktan kendini alamıyor.”¹⁴

Raporda da belirtildiği üzere sıtma hastalığı sebebiyle fabrika çalışamaz hale gelmiş ve bu sebeple fabrikanın yeri tartışılır bir duruma gelmiştir. Fabrikayı durma noktasına getiren hastalık maalesef ki her sene yeniden yükselmiş ve sorun olmuştur. Sıtma ile mücadelede yaşanan noksanlıklar hastalığın tekrardan etkili olmasında en büyük etkindir. 15.07.1947 tarihinde yine CHP Çalışma Komisyonu üyeleri tarafından yapılan ziyaret kapsamında tutulan raporda;

“Fabrika deniz seviyesinden aşağıda bulunan bataklık sahaya kurulmuş ve fena hava neşreden bir yerdedir. Senelerden beri adeta bir maktel gibi bütün işçiyi sıtmadan yatağa düşüren bu yerin son sıtma mücadelesiyle vaziyeti kısmen iyileşmiştir denilebiliyor. Resmi hesaplarda sıtmaya tutulanlar az görülüyorsa da elimizde mevcut doktorun ve Müdüriyetin (sıtmanın çok olması sebepleri sorusuna verdiği Ağustos 1947 tarihli) cevapları fabrika civarının ve bu havalinin ne kadar bataklık ve sıtma yatağı olduğunu söylemeye hacet bırakmaz. Zaten bu her gözle de görülebilir. Bu işyerinde daimi işçilerden bu hastalığa tutulmayan yok gibidir. Bunlar hastalığın başlamasıyla birlikte kinin tedavisine başlarlar ve önüne geçerler. Fakat asıl fena olan geçici işçilerin durumudur. Yarısına yakın bir kısmı geçici olan bu işçiler buralardan aldıkları sıtma mikrobunu güzel ve havadar memleketlerine portör olarak dönerler. Bu hastalıktan veya bunun vesile olduğu zafiyet neticesi kuvvetten düşerek ölüp gider-

¹⁴ 30.12.1947 Tarih ve 490.01.728.495.5 Arşiv Fon Numaralı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi Fonu-

ler. Şahsi bir düşünce ve inat ile Türk ve Rus mütehasşsılarının “bu tesisat burada kurulamaz.”¹⁵ sonucuna varan raporlarına rağmen oraya kurulan bu fabrika istenilen derecede faydalı olmuş ve olacak durumda değildir. İstatistiki malumat bunu teyit etmektedir. Hülasa burası daimi bir hastalık yuvası halindedir. Ve işçilerin benzi soluktur. Bunlar arasında yaş tashihi ile işe girmiş küçük kız çocukları da vardır.”¹⁶

Raporda fabrika yerinin bir sıtma yuvası olduğu ve bu sebeple burada fabrika kurulmaması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Özellikle geçici işçilerin burada kapmış oldukları sıtma hastalığını başka bölgelere giderek yaymasından da korkulduğu görülmektedir. Ayrıca daha önce sicil dosyalarını ele alırken belirttiğimiz gibi çocuk yaşta olanların yaşlarının büyütülerek fabrikada çalıştıkları raporda dikkat çeken başka bir durumdur. Özellikle iplik ve dokuma bölümünde çalıştırılan bu çocukların önemli bir bölümü kız çocuğudur. İkinci Dünya Savaşı koşullarında görülen bu durum ilerleyen yıllarda daha az görülmektedir. Fabrika yeri için yapılan incelemeler sonucu tutulan raporda;

“İşten ayrılmalara önemli sebepleri arasında sıtma hastalığı ve yaratmış olduğu korku yatmaktadır. İşçilerin çoğu sıtma olurum korkusu ile ya işe girmiyor ya da fabrikada çalışırken sıtma yüzünden hastalanıyor.”¹⁷

1940 yılında çıkan bir yerel gazete¹⁸ haberine göre fabrikada çalışan 2350 işçinin 1800’den fazlası sıtma sebebi ile işinden ayrılmıştır. Cumhurbaşkanlığı arşivlerine de yansıyan bu durum başta Nazilli olmak üzere o dönem Türkiye’nin kuraklıktan sonra en temel problemlerinden birisiydi.

Sovyet uzmanlardan oluşan heyetin gezileri sonucu tutulan raporda, Nazilli’de kurulması planlanan fabrikanın yer seçimi oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Rapora göre: “Arsamızın garp tarafında Menderes vadisinin biraz bataklık olduğunu söylemek lazımdır. Bu bataklık, zemin sathi müsait olmadığından, ırmağa doğru yol bulamayan yağmur sularının birikmesi neticesinde vücuda gelmektedir. Bataklığı andıran yerde biriken sular birkaç ay müddetince orada kalmaktadır. Doktor Raif Bey’in anlattığına göre

¹⁵ Sovyet uzmanlarından, önce pamuklu mensucat ile ilgili olan uzmanlar 12 Ağustos 1932 tarihinde gelmişlerdir. Heyet, Sovyetler Proje Tröstü Müdür Prof. Orlof (İktisatçı), Prof. Kovalefski (Kızıl Profesörler Enstitüsü), Gogolin (Kimyager), Mamurin (Tekstil Mühendisi), Prof. Boris Volinski (Enerji Uzmanı), Prof. Nikolayef (Mimar), Serj Troyanski (Meden Mühendisi) ve Prof. Andre Samgin (Su ve Kanalizasyon uzmanı) gibi farklı alanlarda uzman kişilerden oluşuyordu. 14 Ağustos’ta başlayan gezinin 17 Eylül’de bitmesi planlanıyordu. Ancak alınan kararların irdelenmesi, başka heyetlerin çağırılması ve kararların kayda geçirilmesi gibi sebeplerden 25 Eylül’e kadar uzamıştır (Tekeli ve İlkin:1982:159).

¹⁶ 15.07-12.09.1947 Tarihli geziye dair; 490.01.728.495.5 Arşiv Fon Numaralı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi Fonu

¹⁷ 15.07-12.09.1947 Tarihli geziye dair; 490.01.728.495.5 Arşiv Fon Numaralı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi Fonu

¹⁸ Aydın ilinde basılan Anadolu Gazetesi’nin 27.02.1937 tarihli haberine göre fabrikada sıtma hastalığının oldukça yaygın olduğuna vurgu yapılmaktadır.

sıtma hastalığı Nazilli şehrinde de seçilen arsada da müşahade olmaktadır. Fabrika inşa ederken arklar açmak sureti ile bu yerlerin kurutulması derpiş edilmelidir (Tekeli ve İlhan, 1982, s.200). Sovyet heyetinde fabrika arazisinin bataklık olduğu, su birikintileri sonucu oluşan yerlerin bataklık oluşturması sebebi ile de kurutulması gerektiği vurgusu ön plana çıkmaktadır. Fabrika sahası için düşünülen arazideki bataklıkları kurutmak için tedbirler alınması gerektiği belirtilmiştir.

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti Hıfzısıhha İşleri Dairesi Reisliği tarafından İktisat Vekaletine yazılan bir belge de sıtma ile mücadelede yerel imkanlar ile mücadele etmenin imkansız olduğu belirtilmiştir.

“Kayseri ve Nazilli bez fabrikalarına civar bataklıklar Vekaletimiz tarafından öteden beri ve müteaddit defalar tetkik ettirilmiş ve vasi bataklıkların teşkilatımızca, mahalli küçük emeklerle ıslahına imkan olmadığı anlaşıl原因 olarak gerek fabrika amelesinin ve aileleri efradının, gerekse halkın sağlıkları bakımından biran evvel ıslahı için bu işlerin ön plana alınması lüzumu Nafia Vekaletinden rica edilmiş ve ıslahı mümkün görülenlerin de fabrikalar idaresince ıslah olunması lüzumunun temin buyrulması İktisat Vekaletine arz edilerek...”¹⁹

Belgede görüldüğü üzere yerel imkanlar ile hastalıkla mücadele etmek imkansız hale gelmiştir. Bu sebeple daha kapsamlı ve Bakanlık tarafından yapılacak bir mücadeleye ihtiyaç duyulmuş ve bir an evvel bataklıkların kurutulması/ıslahı işinin ön plana alınması talep edilmiştir. Aynı raporda yerel imkanlar kullanılarak ve alınacak önlemler vasıtasıyla sıtma ile nasıl mücadele edileceği de önerilmiştir. Raporun devamında;

“Bugünün şartları dahilinde bütün kuvvetlerimizi küçük say mükellefiyetiyle bertaraf edilmesi mümkün olan hususlara teksif ederek sivrisineklerin üremesine yarayan küçük su birikintilerini ortadan kaldırmak, akıtılması kabil olmayan suları mümkün oldukça mazotlamak, sivrisineklerin girmesine mani olmak için evlerin, ahırların kapı ve pencerelerine, bacalarına ince tel kafes takmak, güneş batır batmaz kapı ve pencereleri kapamak ve lüzum görülmedikçe ışık yakmamak, lüzum görülmedikçe geceleri sokağa, bahçeye ve balkona çıkmamak, geceleri sokağa çıkma mecburiyeti bulunanlar ellerine eldiven, ayaklarına kalın çorap, boyunlarına atkı ve yüzlerine baş örtüsü gibi şeyler örtterek kendilerini korumak, geceleri ev dışında bahçe ve bostanlarda, harman yerlerinde yatmamak ve uyumamak, geceleri cibinlik altında uyumak, hiç olmazsa baş cibinliği kullanmak tedbirleri yegane çarelerdir.”²⁰

Yerel ve kısıtlı imkanlar ile sıtma mücadelesinde yapılacakların listelendiği raporda halka bireysel anlamda önlemlerin alınması öneriliyor. Kalın çorabın giyilmesi, gece ışıkların açılmaması ve açık havada gerekirse atkı takılması gibi öneriler yer alıyor. Alınan önlemlerin yetersizliği daha önce yapılmış yazışmalarda karşımıza çıkmaktadır. Özel olarak Nazilli Basma Fabrikası

¹⁹BCA. 03.10-177.223.14 sayı ve 08.04.1942 tarihli dosya

²⁰ BCA. 03.10-177.223.14 sayı ve 08.04.1942 tarihli dosya

konusu ile gönderilen bir yazı durumu ayrıntısı ile ele almış, yapılması gerekenleri yazmış ve yapılmış olanların da ne kadar eksik olduğu belirtilmiştir.

*“Nazilli kasabasında bulunan büyük bataklıklar ıslah olunmadıkça sıtma bakımından alınan önlemler, yapılacak ufak tefek ıslahat ve sürfe mücadelesi ile kati neticenin elde edilmeyeceği, bu basit tedbirlerle yalnız intanın tahrif edilebileceği kanaati hasıl olmuş bulunduğundan teknik ve mali bakımdan Vekaletiniz için yapılmasına imkan bulunmayan ve sıhhi zirai cihetten kurutulması zaruri bulunan bu mevzuun yakın bir zamanda ele alınması hususunda...”*²¹. Görüldüğü üzere sıtma ile mücadelede yerel düzeyde mücadelenin imkânsız olduğu, bataklıklar kurutulmadıkça alınan önlemlerin yetersiz olduğu belirtilmektedir. Sıtma ile mücadelede teknik ve mali açıdan yapılan veya yapılması düşünülen işlerin yerellerce yapılmasının çok zor olduğu, Fabrikaca yapılması gereken işlerin Sümerbank’a bildirildiği, ayrıca mahalli idare ve Aydın valiliğinden yardım talep edildiği belgenin ilgili bölümlerinde dile getirilmiştir.

1941 yılında sıtma hastalığının çok yoğun geçtiği ve 1940 yılı için bakanlığa yazılan yazıda oldukça çarpıcı verilere yer vermektedir. Fabrika işçilerinin neredeyse tamamı sıtma hastalığına yakalanmış olup acilen önlem alınması için çağrıda bulunulmuştur. Aydın sıtma mücadele reisliğine yazılan yazıya cevaben;

“Nazilli bez fabrikasında müstahdem 3500’ü müteceviz amele ve müstahdem arasında geçen sene normalden fazla adette sıtma vakalarının bulunduğu öğrenilmesi üzerine vaziyetin mahallinde tetkik edilmesi lüzumu Aydın mıntıkası sıtma mücadele reisliğine yazılmıştı. Mücadele reisliği tarafından bez fabrikasında yapılan tetkikler neticesinde:

- 1) *Fabrika dahilinde öteden beri mevcut artezyen kuyuları ayaklarının Menderes Nehrine kadar tanzim ve ıslahı,*
- 2) *Havuzlar ve diğer kuyularla çukurluklarda Antilarver tedbirlerin alınması,*
- 3) *Fabrika mesken ve müstemlatı dahilinde kulisid²² tedbirlerin müntezam tesisi,*
- 4) *Fabrika tababetince tatbik olunan oksan tedavinin Vekaletimiz usul ve mevzuatına uygun olarak takibi gibi esaslı işlerin temini icab edileceği anlaşılmış ve fabrika müdürlüğünce fabrika amelesinin umumi sıhhatin ve netice itibariyle fabrikanın iktisadi menfaatine yarayacak olan bütün tedbirlerin alınması ve tatbikine çalışılması lüzumunun teminine...”*²³

Aydın sıtma mücadele reisliğinden gelen cevaba göre bataklık kurutulmasından antilarver önlemlerin alınmasına kadar farklı önlemler dile getirilmektedir. Fabrikada daha önce bilinmeyen önlemlerin müntezam bir şekilde

²¹ BCA. 030.10.177-232-11 Sayı ve 19.12.1941 tarihli belge

²² Bilinmeyen, içyüzü

²³ BCA. 030.10.177-232-12 Sayı ve 18.09.1941 tarihli belge

ele alınması gerektiği de yine bu cevapta yazılanlar arasındadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Sümerbank fabrikalarının bir çoğunda sıtma hastalığı büyük bir sorun haline almıştır. Fabrika yerlerinin genellikle daha önce yerleşimin olmadığı, bataklık olan veya nehir ve göl kenarı olan yerlerde olması sebebi ile sıtma hastalığı çok sık görülmüştür. Ayrıca, bu tetkiklere Nafia Vekaletinden gelen cevap yazısının devamında;

“Ahvali hazıra dolayısıyla elemanlar ancak eldeki işleri çevirmeye ve görmeye yetiştirdiğinden ve esasen böyle bir işe yarayacak parada bulunmadığından şimdilik bu mevzunun ele alınmasına imkan görülemediği ve ancak 50.000.000 liralık yeni su işleri tahsisatı kabul edildiği takdirde bu işe de bakılacağı”²⁴.

bildirilmiştir. Görüldüğü üzere sıtma ile mücadele yerel imkanlar ile çözülmeye çalışılsa da bu mümkün olmamaktadır. Merkezi düzeyde mücadelenin ise gerek personel eksikliği gerekse de ekonomik sorunlar sebebi ile mümkün görülmemiştir.

1941 yılı Eylül ayı ortalarında Nazilli’ye gelen İsmet İnönü bu mıntıkanın yeni baştan tetkikine karar vermiş ve Genel Sıtma Mücadele Müfettişi Dr. Asım Asrak ve Hıfzısıhha Mektebi Müdürü Dr. Mahmut Sabit Akalın Nazilli’ye göndermiştir. İktisat vekaletince 12 Kasım 1941 tarihinde yayınlanan tezkerede Fabrika ve Nazilli ilçesinin sıtma afetiyle mücadelesine bağlı tedbirlerden fabrika tarafından yapılması mümkün olanların Sümerbank’a verildiği ve mahalli idarenin yardımı temin için de Dahiliye Vekaletinden rica olduğu bildirilmişti. İcrası mümkün olanların Sıhhat Vekaletince yapılması ve büyük ıslahatın da Nafia Vekaleti’ne bırakıldığı söylenmiştir (Bigat, 2017, s.247). Görüldüğü üzere daha basit düzeyde önlemleri alma sorumluluğu fabrikaya bırakılırken, fabrikanın üstesinden gelemeyeceği önlemlerin uygulanmasını ise Sıhhat ve Nafia Vekâleti yürütmektedir.

Sonuç

Konunun işçi sınıfı oluşumu açısından ele alınması gerektiği, işçileşmenin var olan nüfus yapısı ile mümkün olmadığı mevcut çalışma kapsamında ulaşılan sonuçlardan biridir. Çalışma kapsamında ulaşılan ikinci sonuç ise mevcut toplum ve sanayi yapısı ile uygulamalar arasında büyük bir farkın olduğudur. Mevcut toplum yapısı sanayileşme açısından oldukça geri bir yapı arz ettiği için yeni rejimin hedeflerine ulaşması oldukça uzun bir süre almıştır. Sıtma mücadelesinin teknik ve personel donanım yetersizliği sebebi ile sekteye uğradığı, çalışanların bu durumdan fazlasıyla etkilendiği Nazilli özelinde ulaşılan başka bir sonuçtur. Her alanda yeniden inşanın olduğu bu dönem, ekono-

²⁴ BCA. 030.10.177-232-12 Sayı ve 18.09.1941 tarihli belge

mik, teknik, kültürel ve kurumsal alanda yaşanan onca zorluğa rağmen kısmen başarılı olmuştur. Topyekün inşa sürecine giren ülkenin en önemli sorunları arasında gösterilen nüfus sorunu bütün bu amacın çerçevesini oluşturmaktadır. Sağlıklı, çalışkan ve güçlü Türk ulusu inşası her şeyden evvel spor ve sağlık alanında yaşanan dönüşümlere ve denetime bağlanmış olduğundan, bu çalışmada sağlık alanında yaşanan ve ülkenin önemli sorunları arasında gösterilen sıtma ile mücadeleyi odağına almıştır. Sanayileşerek kalkınma ve modernleşme hedefi, ülkenin en küçük yerleşim yerlerinde dahi etkisi hissedilen fabrikalar vasıtasıyla olmuştur. Sanayileşmek için gerekli olan sermaye yaratılmış olsa da bu sanayide çalışacak nitelikli ve sürekli işçi bulmak oldukça zor olmuştur. Bu süreci zorlaştıran etmenlerin başında da ele aldığımız üzere sıtma hastalığı gelmektedir. Nazilli Türkiye'nin sıtma coğrafyası olarak belirtilen haritada sıtmanın yaygın görüldüğü yerlerin başında gelmiştir. Ayrıca, fabrikanın kurulmuş olduğu Aşağı Nazilli olarak tarif edilen bölgenin bataklık ve gelişmemiş olması fabrikada çalışacak işçi bulmak açısından oldukça fazla soruna sebep olmuştur. Mevcut çalışma bu sorunlara odaklanmış olup fabrikanın işçileri açısından bir hayli zorluk yaratan bu süreci ele almaya çalışmıştır. Çalışanların hastalanmasının ve işten ayrılmasının temel sebeplerinden birisi sıtmadır. Bu sebeple sıtma ile mücadelede çalışanların sağlığı ayrı bir başlık altında ele alınması gereken konulardan birisidir. Konuyu bütün Sümerbank fabrikalarında ele alan çalışmaların olması gerektiği düşünülmelidir. Nitekim Türkiye sanayileşmesi açısından önem arz eden böylesine güçlü bir kurumun sıtma ile mücadelesi için göstermiş olduğu çaba oldukça fazla önem arz etmektedir. Bu döneme nüfus sağlığı ve nüfus politikası açısından bakan çalışmalarında artması gerekmektedir. Nüfus, sanayileşmek ve kalkınmak için oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca nüfusun sağlığı ve niteliği modern bir toplum yapısı oluşturmak adına da önemlidir. Son olarak bir ulus devlet oluşturmanın temel şartlarından birisi sağlıklı ve gelecek vadeden nüfusun varlığıdır.

Kaynaklar

- Ağaoğlu, A. (1995), Devlet ve fert. Der: Nevin Coşar, *Türkiye'de devletçilik*. Bağlam Yayıncılık.
- Akpınar, H. (2019). *Bir Cumhuriyet akıncısı Türkiye'de Milli sanayinin mimarlarından Nurullah Esat Sumer*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Aksu, L. (1943). *Lekeli humma*. Ankara: Ulusal Matbaa,
- Asiliskender, B. (2009). Anadolu'da modern bir yaşam kurmak: Sümerbank Kayseri bez fabrikası ve lojmanları'. *Fabrika'da Barınmak*, s.111-129.
- Bigat, B. (2017). *Kuruluşu ve ilk yıllarında Nazilli Sümerbank basma fabrikası*. Master's thesis, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik, (2. Baskı)*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye'de yeni kapitalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Sümerbank (1973). *Cumhuriyet’in 50. yılında Sümerbank 1933-1973*. Ankara: Tisa Matbaacılık.
- Eldem, A. (1999). Türkiye’de sıtma mücadelesi. *III. Tıp Tarihi Kongresi Bildiriler II*, Ankara.
- Erdoğan, A., ve Kapcı, H. Z. (2018). II. Dünya Savaşı sürecinde Sümerbank. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32(45), 83-108.
- Eren, A. A. ve Tuna, S. (2018). Birinci sanayi planı kapsamında kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında beslenme, giyim, kreş ve okul olanakları (1935-1950). *Atatürk Yolu Dergisi*, 16(2018), 165-202
- Güçlü, F. (2015). *Yıkılan bir Cumhuriyet kurumu Sümerbank*. 1. Baskı. Ankara: Ürün Yayınları.
- Güneş, G. (2017). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Aydın'da sıtma hastalığı ve sıtma ile mücadele. Ş. Köse, Ç. Büke, F. Çakmak, & E. Akçiçek içinde, *Tarihsel Süreç'te Anadolu'da Sıtma* (s.535-560). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Güneş, G. (2003). *Cumhuriyetin ilk yıllarında Aydın*. İstanbul: Tarih ve Toplum, s.239.
- İlkin, S. & Tekeli, İ. (1982). *Uygulamaya geçerken Türkiye’de devletçiliğin oluşumu*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2002). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. Bilgi üniversitesi.
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2000). *Türkiye ekonomisi*. 10. baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kiper, M. (2006). *Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayi politikaları ve Sümerbank. Mühendislik mimarlık öyküleri-2*. Ankara: TMMOB.
- Koraltürk, M. ve Arolat, O. S. (1996). *Türkiye ekonomisinde bir öncü: Sümerbank*. Sümerbank.
- Ökçün, A. G. (1984). *Osmanlı sanayii, 1913, 1915 istatistikleri*. 1. Basım. Hil Yayın.
- Özelmas, E. (1963). *Devletçilik ve Türkiye tatbikatından Sümerbank*. İstanbul: Sümerbank Yayınları.
- Süvey, M. (1953). *Sıtma savaşı çalışmaları albümü*. İstanbul: T.C Sağlık Sosyal Yardım Vekaleti.
- Şahinkaya, S. (2019). Cumhuriyetimizin ilk sanayi sayımı 1927: "Bir Hesaplaşma Hazırlığı". *Çalışma ve Toplum*, 60(1), 170-208.
- Tamer, A. ve Çavlin Bozbeyoğlu, A. (2004). Nüfus sayımının Türkiye’de ulus devlet inşasındaki yeri: basında yansımalar. *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, 26, 73-88.
- Tekeli, İ. ve İlkin S. (2004). *Türkiye’de sıtma mücadelesinin tarihi. Cumhuriyetin harcı köktenci modernitenin ekonomik politikasının gelişimi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını,
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2014). *İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, savaşın içinden geleceğine yönelen*. Cilt: III. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ., & İlkin, S. (2004). *Cumhuriyetin harcı: İkinci kitap köktenci modernitenin ekonomik politikasının gelişimi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, S. (1997). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Toprak, Z. (1988). *Sümerbank Holding A.Ş.* İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Turkay, B. (2018, Nisan 23). <https://manifold.press/>. <https://manifold.press/>: <https://manifold.press/bir-donemin-toplumsal-esitleyicisi-sumerbank> adresinden alındı
- Ünalın, A. (1946). *Sıtma, sıtmalı yerlerde çalışan ve yaşayanlara pratik bilgiler*. Titaş.

Arşiv Belgeleri

BCA. 030.10.177-232-12 Sayı ve 18.09.1941 tarihli belge

BCA. 03.10-177.223.14 sayı ve 08.04.1942 tarihli dosya

BCA. 030.10.177-232-11 Sayı ve 19.12.1941 tarihli belge

15.07-12.09.1947 Tarihli geziye dair;

B.C.A. 490.01.728.495.5 Sayı ve 30.12.1947 Tarihli Arşiv Fon Numaralı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi Fonu

B.C.A. 030.18.01.02.-33.10.04 Numaralı ve 20.02.1933 tarihli belgede kinin satın alınmasına dair Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü yazısı ve belgesi

B.C.A. 030.18.01.02.-48.62.14 Numaralı ve 19.09.1934 tarihli belge ve ekleri

15.07-12.09.1947 Tarihli geziye dair; 490.01.728.495.5 Arşiv Fon Numaralı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi Fonu